

Grażyna Bołcun

Realizacja koncepcji "trójkąta bezpieczeństwa" między Sanem a Wisłą w ramach Centralnego Okręgu Przemysłowego 1936-1939

Rocznik Kolbuszowski 16, 7-22

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Realizacja koncepcji „trójkąta bezpieczeństwa” między Sanem a Wisłą w ramach Centralnego Okręgu Przemysłowego 1936-1939

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku możliwości jej rozwoju gospodarczego były niewielkie. Gospodarka przeżywała duże trudności, wzrastało bezrobocie. Okres ożywienia gospodarczego nastąpił dopiero w latach 1926-1928 i zaowocował koncepcją rozbudowy polskiego przemysłu zbrojeniowego w tzw. „trójkącie bezpieczeństwa”¹, zlokalizowanym między Sanem a Wisłą.

Na przeszkodzie rozwinięcia tej koncepcji stanął wielki kryzys gospodarczy, który rozpoczął się w październiku 1929 roku i trwał w państwach o silnej gospodarce do 1933 roku, a w państwach takich jak Polska – praktycznie do 1935 roku². Kryzys ów ujemnie odbił się na rozwoju polskiego przemysłu zbrojeniowego. Nastąpił wówczas znaczny spadek zamówień wojskowych, a tym samym spadek produkcji i zatrudnienia³.

Rok 1935 przyniósł wiele zmian. Następowwała systematyczna poprawa finansów państwa. W kwietniu 1935 roku prezydent Rzeczypospolitej Ignacy Mościcki podpisał sygnowaną wcześniej przez Marszałka Józefa Piłsudskiego konstytucję. Po śmierci Marszałka sytuacja obozu rządzącego

---

¹ Dziś trudno jednoznacznie wskazać autora (pomysłodawcę) koncepcji i określenia „trójkąt bezpieczeństwa”. Jeden z badaczy dziejów przemysłu wojennego II Rzeczypospolitej J. Gołębiowski uważa, iż powodem tej trudności był fakt, że opracowanie to jest zbiorowym wysiłkiem zespołu oficerów pracujących często w zaciszu gabinetów sztabowych, a prezentowany był jedynie już gotowy materiał, bardzo często z podpisem najwyższego przełożonego. Wynika to z hierarchicznej struktury armii.

² M. Maciejewski, *Powszechna historia gospodarcza czasów nowożytnych*, Wrocław 1996, s. 199.

³ *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864-1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990, s. 546.

znacznie się skomplikowała. Między przywódcami sanacji rozpoczęła się walka o władzę. Jednakże w wyniku uzgodnień między nimi prezydentem pozostał Ignacy Mościcki, zaś stanowisko Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych powierzono gen. Edwardowi Rydzowi-Śmigłemu. W maju następnego roku powołano Komitet Obrony Rzeczypospolitej – najważniejsze ciało kolegialne, mające zająć się szeroko pojętą obronnością Polski.

Rosnące zagrożenie międzynarodowe spowodowało, że na przełomie 1935 i 1936 roku władze wojskowe podjęły studia porównawcze gotowości obronnej Polski z potencjałem militarnym Niemiec i Związku Radzieckiego. Wykazały one, że stan uzbrojenia wojska II Rzeczypospolitej znacznie odbiega od jednostek niemieckich i radzieckich i to głównie pod względem wyposażenia technicznego. Modernizacja armii nie była więc możliwa bez rozwoju przemysłu wojennego⁴.

W 1936 roku rząd opracował program rozwoju gospodarczego nazwany 4-letnim planem inwestycyjnym. Obejmował on okres od 1 lipca 1936 r. do 30 czerwca 1940 r. Twórcą programu był Eugeniusz Kwiatkowski⁵, wicepremier i minister skarbu. Celem programu, oprócz wzmocnienia przemysłu zbrojeniowego, była rozbudowa przemysłu przetwórczego i rozszerzenie rynku wewnętrznego.

Równoległe z 4-letnim planem rozwoju gospodarczego Ministerstwo Spraw Wojskowych rozpoczęło prace nad 6-letnim planem rozwoju i modernizacji polskich sił zbrojnych⁶. Zacołanie techniczne armii polskiej w stosunku do armii innych krajów było tak wielkie, że opracowanie takiego planu stało się koniecznością. Wobec niemożności zakupu, z powodów finansowych, odpowiedniego sprzętu za granicą, konieczna stała się budowa własnego przemysłu zbrojeniowego. W trakcie opracowywania tego planu ponownie zwrócono uwagę na „trójkąt bezpieczeństwa”.

Prace związane z budową polskiego przemysłu zbrojeniowego zostały zintensyfikowane, gdy na czele ówczesnego Ministerstwa Spraw Wojskowych stanął gen. Kazimierz Sosnkowski. Koncepcję rozbudowy przemysłu dla potrzeb wojska opracowała grupa naukowców pod kierun-

---

⁴ W dwudziestoleciu międzywojennym w Polsce przemysł wytwarzający uzbrojenie i sprzęt wojskowy oraz materiały zaopatrzeniowe dla wojska określano mianem „wojenny”.

⁵ Eugeniusz Kwiatkowski (1888-1974), polityk, działacz gospodarczy, inżynier chemik. W czasie I wojny światowej żołnierz Legionów Polskich. W II Rzeczypospolitej pełnił wiele funkcji w przemyśle i rządzie, m.in. w latach 1926-1930 był ministrem przemysłu i handlu, a w latach 1935-1939 – wicepremierem i ministrem skarbu. Był ściśle związany z budową Gdyni i Centralnego Okręgu Przemysłowego.

⁶ E. Kozłowski, M. Wrzosek, *Dzieje oręża polskiego 1794-1938*, Warszawa 1973, s. 524.

kiem Władysława Kosieradzkiego⁷. Opracowano wówczas plan budowy podstawowych wytwórni sprzętu wojskowego. Przyjęto zasadę, że nowo budowane zakłady mieścić się będą w obszarze środkowym i centralnie-południowym kraju, tj. na obszarze „trójkąta bezpieczeństwa”, który nazwano Centralnym Okręgiem Przemysłowym (dalej: COP).

Określając lokalizację poszczególnych zakładów produkcyjnych COP, kierowano się dwoma podstawowymi względami: gospodarczym i strategiczno-obronnym. Budowano je wśród lasów i wzgórz, co ułatwiało ich maskowanie i organizowanie biernej obrony przeciwlotniczej. Inwestycje te przede wszystkim służyły realizacji celów wojskowych.

Budowę Centralnego Okręgu Przemysłowego należało rozpocząć od rozbudowy zasobów energetycznych. Wynikało to z konieczności uniezależnienia się od niedogodnie położonych pokładów węgla kamiennego, głównie na Śląsku przy granicy Polski z Niemcami. Nizina Sandomierska wraz z Podkarpaciem, dzięki zasobom ropy naftowej, gazu ziemnego oraz energii rzek górskich, stawała się bazą energetyczną dla oddalonych od Śląska uprzemysłowionych rejonów centralnych.

Równocześnie z rozbudową przemysłu zbrojeniowego tworzono zaplecze surowcowo-energetyczne. W związku z tym Komitet Obrony Rzeczypospolitej podjął wstępne prace nad określeniem rodzaju i ilości surowców posiadanych w kraju. Poddał analizie stopień zaspokojenia przez nie potrzeb zmobilizowanego przemysłu, jaką maksymalną ilość surowców i gdzie można pozyskać za granicą, jakie to surowce, skąd i jakimi drogami należało je sprowadzać do kraju. Jednocześnie dokonano ich podziału na cztery grupy: metale, kopaliny, artykuły chemiczne i artykuły roślinno-włókniste⁸.

Na podstawie uchwały Komitetu Obrony Rzeczypospolitej w sprawie wytycznych polityki i gospodarki surowcowej kraju oraz na mocy uchwały Rady Ministrów o organizacji pracy w zakresie polityki i gospodarki surowcami z 22 lipca 1938 r., powołano do życia Biuro Surowcowe (w ramach Ministerstwa Przemysłu i Handlu), które miało zająć się problemami surowcowymi kraju⁹.

---

⁷ Docent Władysław Kosieradzki był jednym z twórców koncepcji budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego. Memoriał złożony jesienią 1936 roku uznano za najlepszy z serii opracowań na temat budowy okręgu. W oparciu o ten dokument w lutym 1937 roku plan COP został ostatecznie zatwierdzony.

⁸ Centralne Archiwum Wojskowe [dalej: CAW], sygn. I.303.13.226. Praca zadana przez Szefa Sztabu Głównego w dniu 6 kwietnia 1936 roku w sprawie surowców, bns.

⁹ CAW, sygn. I.303.13.203. Uchwała Komitetu Obrony Rzeczypospolitej z 1938 roku w sprawie wytycznych polityki i gospodarki surowcowej kraju, bns.

Znaczna odległość od zagłębia węglowego i groźba zajęcia Śląska przez Niemców w ewentualnej wojnie powodowały, że dla potrzeb COP opracowano plan gazyfikacji i wykorzystania karpaccich złóż ropy naftowej, początkowo z Zagłębia krośnieńsko-jasielskiego. W 1939 roku ukończono budowę rurociągu z Roztocza do Lublina oraz bocznych ciągów do Rzeszowa, Mielca, Niska, Starachowic i Skarżyska. W dalszych pracach planowano realizację kolejnego etapu łączącego Zagłębie krośnieńsko-jasielskie z polskim wówczas Zagłębiem drohobycko-borysławskim (dzisiejsza Ukraina).

Konieczne stawało się również stworzenie bazy aprowizacyjnej, którą starano się oprzeć o pszeniczne uprawy Sandomierszczyzny, wschodniej Kielecczyny oraz urodzajne rejony ziemi lubelskiej, aż po Wołyń i Polesie (obecnie Ukraina i Białoruś).

Jednym z głównych problemów, jakie należało również rozwiązać, były zagadnienia komunikacji i transportu. W tej kwestii rozważano problemy regulacji Wisły i Sanu, co nie tylko miało stworzyć dogodne warunki dla komunikacji, ale również chronić ziemie nadbrzeżne od strat powodowanych corocznie przez powódź.

Niekorzystne położenie Polski między Niemcami i Związkiem Radzieckim stwarzało potrzebę zapewnienia maksymalnej samowystarczalności oraz rozwiązywanie bardzo złożonych problemów tranzytu z zagranicy¹⁰.

Tak więc kolejnym priorytetem stawało się także usprawnienie odziedziczonej po zaborcach trakcji kolejowej, która nie gwarantowała połączenia Kielecczyny i Lubelszczyzny z województwami południowymi. Istniała więc pilna potrzeba budowy nowych linii kolejowych łączących COP z Małopolską Środkową oraz ze stolicą¹¹.

O wyborze tego regionu zadecydowały więc następujące względy: bezpieczna odległość od granic z Niemcami i Związkiem Radzieckim, nadwyżka wolnej siły roboczej oraz nadzieja, że COP stanie się chłonnym rynkiem dla artykułów przemysłowych produkowanych głównie w zachodniej części kraju i żywnościowych, wytwarzanych we wschodnich regionach. Tereny COP stanowiły obszar słabo uprzemysłowiony. Szczególnie niski był stan uprzemysłowienia na terenie regionu sandomierskiego. Zaś najmniej-

¹⁰ W czasie działań wojennych 1920 roku strona czechosłowacka często bez uzasadnienia przetrzymywała transporty z zaopatrzeniem dla polskiej armii. Zob. T. Grabowski, *Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski międzywojennej*, Warszawa 1963, s. 22.

¹¹ P. Stawecki, *Polski potencjał wojenny*, w: *Wojna obronna Polski 1939*, Warszawa 1979, s. 94-96.

szą ilość zatrudnionych w przemyśle notowano w powiecie brzozowskim oraz kolbuszowskim¹².

Centralny Okręg Przemysłowy powstawał na terenie województw: kieleckiego, lwowskiego, krakowskiego i lubelskiego, a jego powierzchnia stanowiła około 15% terytorium kraju. Granice ścisłego obszaru COP określiła Rada Ministrów w 1938 roku, ustalając je następująco: od północy: linia kolejowa Nasiłów – Wojszyn – Oblasy – Janowien – Mszadło Stare – Mszadło Nowe – Rudki – Mierzączka do granicy powiatu Iłża i dalej do przecięcia z drogą Zwoleń – Ciepiałów; od zachodu: droga Ciepiałów – Chotyzie – Jawor Solecki – Rzeczników – Sienno – Ostrowiec – Opaków – Okalina do przecięcia z granicą powiatu Sandomierz, zachodnia granica powiatów Sandomierz i Mielec; od południa: granica południowa powiatów Mielec i Kolbuszowa do przecięcia z drogą Trzeboś – Węgliska, drogą Węgliska – Rakszawa – Zołotyńia – Giedlarowa, rzeczka Błotna do ujścia do Sanu; od wschodu: San do ujścia rzeczki Złota, rzeczka Złota do miejscowości Końska Ulica, droga Końska Ulica – Tarnogród – Biłgoraj – Frampol – Goraj – Łada do przecięcia z granicą wschodnią powiatu Janów Lubelski, wschodnia granica powiatu Janów Lubelski do przecięcia się z drogą Wilkołak – Sobieszczany, droga Sobieszczany – Niedrzewica Duża – Konopnica¹³.

Tereny COP zostały podzielone na trzy regiony: region A – radomsko-kielecki (tworzyw i surowców)¹⁴, region B – lubelski (aprowizacyjny)¹⁵ i region C – rzeszowski (nazywany również sandomierskim) w widłach Wisły i Sanu – (przetwórczy).

Region rzeszowski (sandomierski) stanowił trzon powstającego okręgu COP. Lokalizowano w nim większość nowo budowanych zakładów zbrojeniowych¹⁶. Tworzyło go aż 27 powiatów, tj. z ówczesnego województwa kieleckiego: pińczowski, sandomierski i stopnicki; z lubelskiego: powiat biłgorajski i janowski; z krakowskiego: powiat brzeski, dąbrowski, dębicki,

---

¹² *Centralny Okręg Przemysłowy. Komentarz wystawy. Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Rzeszów 1987.*

¹³ Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], sygn. 5896. *Projekt uchwały Rady Ministrów w sprawie ustalenia granic ścisłego obszaru COP z 1938 roku*, w: T. Grabowski, s. 146.

¹⁴ Rejon radomsko-kielecki, określane jako rejon tworzyw podstawowych, powstał w latach dwudziestych i był systematycznie rozbudowywany. W latach 1936-1939 nowych inwestycji zbrojeniowych tam nie podejmowano.

¹⁵ Rejon lubelski, określane jako aprowizacyjny oraz przemysłów mieszanych, w stosunku do pozostałych miał znaczenie drugorzędne, stanowił zaplecze aprowizacyjne.

¹⁶ CAW, sygn. I.300.1.645, Protokół z posiedzenia specjalnej komisji ds. miast na terenie COP, bns, w: W. Włodarkiewicz, *Centralny Okręg Przemysłowy 1937-1939*, „Przegląd Wojsk Lądowych”, 1999, nr 10, s. 122.

gorlicki, jasielski, mielecki, nowosądecki i tarnowski oraz z województwa lwowskiego: powiat brzozowski, dobromilski, jarosławski, kolbuszowski, krośnieński, leski, lubaczowski, łańcucki, przemyski, przeworski, rzeszowski, niżański, tarnobrzesci i sanocki. W przyszłości planowano utworzenie jednego województwa, którego stolicą, ze względu na centralne położenie, miał zostać Sandomierz.

Twórca szczegółowej koncepcji Centralnego Okręgu Przemysłowego, wicepremier Eugeniusz Kwiatkowski uważał, że Polska, mając aspiracje znalezienia się w grupie państw nowoczesnych, musi zbudować silny przemysł. Powszechnym stawał się pogląd, że państwo o zacofanej infrastrukturze staje się bezbronne. Doświadczenia z pierwszej wojny światowej wyraźnie wskazywały, że przyszła wojna będzie mieć charakter wybitnie techniczny, a o możliwościach sił zbrojnych nie decyduje liczba żołnierzy i koni, lecz stan nasycenia techniką bojową. Dlatego utrzymanie armii na średnim poziomie europejskim, bez rozbudowy rodzimego przemysłu zbrojeniowego, stawało się niemożliwe¹⁷.

Generalnie należy więc stwierdzić, że zadaniami priorytetowymi planu 4-letniego, wdrożonego przez rząd w 1936 roku, było zwiększenie potencjału militarnego, stworzenie podstaw do systematycznego uprzemysłowienia kraju oraz zaktywizowanie zacofanych gospodarczo regionów, głównie na wschodzie kraju.

4-letni plan inwestycyjny został zrealizowany w szerszym zakresie niż początkowo zamierzano. Wpływ na to miała znaczna poprawa koniunktury gospodarczej i systematycznie rosnące zagrożenie militarne. Należy przy tym wspomnieć, że plan ten był realizowany równocześnie z 6-letnim planem rozbudowy i modernizacji sił zbrojnych.

Jak wynika z założeń planu 4-letniego, inwestycje COP miały stworzyć 107.000 miejsc pracy, w tym: 55.000 – w wielkich, państwowych zakładach przemysłowych, 36.000 – w zakładach średnich i drobnych oraz 16.000 – w handlu i rzemiośle¹⁸. Należy również podkreślić, że COP miał stać się łącznikiem między uprzemysłowionym zachodem, a rolniczym wschodem. Zakładano, że będzie rynkiem zbytu zarówno dla płodów rolnych ze wschodu, półfabrykatów i surowców z zachodu, jak również odbiorcą energii elektrycznej, produkowanej głównie z wykorzystaniem siły wodnej oraz energii gazów ziemnych skoncentrowanych na Podkarpaciu.

¹⁷ Z. Landau, *Koncepcje polityki przemysłowej Eugeniusza Kwiatkowskiego i ich realizacja w latach 1936-1939*, „Studia Historyczne”, 1987, zeszyt 4, s. 608.

¹⁸ J. Klusek, *Centralny Okręg Przemysłowy w gospodarce i obronności II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1992, s. 25.

Zgodnie z założeniami planu przystąpiono do budowy 30 zakładów przemysłowych. Kiedy padły pierwsze ściegi w Puszczy Sandomierskiej sosny, była wiosna 1937 roku. W ten sposób, po decyzji Sejmu Rzeczypospolitej z 5 lutego tegoż roku, projekt budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego został wprowadzony w życie. Według tego planu w widłach Wisły i Sanu, w okolicach wsi Pławo k. Niska, miała powstać sztandarowa inwestycja COP – Zakłady Południowe, protoplasta późniejszej Huty Stalowa Wola. Lokalizacja ta uwzględniała zarówno duże zasoby wody w przepływającym przez te tereny Sanie, jak i duże zasoby siły roboczej w przeludnionych wsiach, bliskość linii komunikacyjnych oraz tanie tereny pod budowę przemysłowe. W 1938 roku nowo powstającemu wokół Zakładów miastu nazwę Stalowa Wola (zapropionowaną przez gen. Tadeusza Kasprzyckiego) nadał minister spraw wewnętrznych, gen. Felicjan Sławoj Składkowski¹⁹.

W ramach projektu Centralnego Okręgu Przemysłowego rozpoczęto budowę wielu zakładów przemysłowych i osiedli wokół nich: Mielca, Rzeszowa, Sarzyny, Dębicy czy Nowej Dęby, ale sztandarową inwestycją były Zakłady Południowe. Miała to być największa w Polsce huta stali szlachetnych i zbudowana wraz z nią fabryka armat. Budowę Zakładów Południowych rozpoczęto 20 marca 1937 r., a już w grudniu tegoż roku uruchomiono pierwszą obrabiarkę w pierwszym wydziale Zakładów – w narzędziowni. W rekordowo krótkim czasie zbudowano drogi dojazdowe, ułożono sieć kolejową i drogową. Przełomowy dla Zakładów był rok 1938, w którym wiosną zmontowano dla Wojska Polskiego pierwsze haubice kaliber 100 mm, a we wrześniu tegoż roku wytopiono pierwszą stal szlachetną w piecu elektrycznym o wysokiej częstotliwości. Do wytopu stali w piecach martenowskich huty po raz pierwszy w Europie wykorzystano gaz ziemny. 3 maja 1939 r., w święto Konstytucji, przekazano Wojsku Polskiemu dar załogi – baterię dział.

Oficjalnego otwarcia i poświęcenia Zakładów Południowych z udziałem prezydenta Rzeczypospolitej, Ignacego Mościckiego, dokonano 14 czerwca 1939 r. W tym czasie pełną parą pracowały już wszystkie wydziały nowo wybudowanego zakładu. W budowie uczestniczył praktycznie cały krajowy przemysł. W tym samym czasie, z inicjatywy kół rządowo-wojskowych, w Stalowej Woli rozpoczęto budowę huty aluminium, z której

---

¹⁹ Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z 31 stycznia 1938 roku o nadaniu nazwy „Stalowa Wola” osiedlu w gromadzie Pławo w powiecie niżańskim, województwie łwowskim, „Monitor Polski” 1938 r., 11 lutego, nr 33.

lekkie stopy miały zaopatrywać przemysł lotniczy. Do wybuchu wojny inwestycji tej jednak nie udało się ukończyć²⁰.

W Zakładach Południowych znalazło pracę 3600 osób. We wrześniu 1939 roku bombardowania niemal zupełnie ominęły Zakłady i osiedle, jako że Niemcy zdawali sobie sprawę z ich wartości i planowali przejęcie fabryki w jak najlepszym stanie.

Kolejnymi, nie mniej ważnymi inwestycjami COP były zakłady przemysłu lotniczego. Finansował je głównie skarb państwa, częściowo z pożyczki francuskiej²¹. Powstały dwie fabryki. Pierwsza z nich, Państwowe Zakłady Lotnicze Wytwórnia Płatowców nr 2 w Mielcu, miała docelowo wytwarzać 450 samolotów, druga – Państwowe Zakłady Lotnicze Wytwórnia Silników nr 2 w Rzeszowie, posiadała moc produkcyjną do 420 silników na jedną zmianę lub 720 na dwie zmiany²². Nie były to jednak zakłady samodzielne, powstały jako filie Państwowych Zakładów Lotniczych w Warszawie.

Wytwornię Płatowców nr 2 w Mielcu zaczęto budować w 1937 roku w regionie gospodarczo zacofanym. O lokalizacji tej zdecydowały głównie dwa czynniki: odległość od granicy, która na wypadek wojny zapewniała ciągłość produkcji oraz ukształtowanie terenu, zapewniające szybką budowę lotniska. Prace należało więc rozpocząć od uzbrojenia terenu, budowy sieci komunikacyjnej i telekomunikacyjnej oraz doprowadzenia gazu ziemnego, wody pitnej i przemysłowej. Wybudowano obiekty produkcyjne, magazyny i budynki administracyjne. W ich pobliżu powstało niewielkie, nowoczesne osiedle pracownicze. Zakład wyposażono w nowoczesne maszyny, początkowo pochodzące z Niemiec. Napięta sytuacja międzynarodowa spowodowała jednak anulowanie zamówień z Niemiec. Dalsze dostawy płynęły już z Francji i Stanów Zjednoczonych.

W marcu 1939 roku w Zakładach Lotniczych w Mielcu rozpoczęto produkcję samolotów bombowych PZL-37 „Łoś”. Faktycznie był to jedynie montaż z części dostarczonych przez Państwowe Zakłady Lotnicze w Warszawie (Wytwórnia Płatowców nr 1 i Wytwórnia Silników nr 1).

Najwięcej problemów nowemu zakładowi sprawiły problemy z zatrudnieniem wykwalifikowanych pracowników. Problem ten starano się rozwiązać wspólnie z Państwowymi Zakładami Lotniczymi w Warszawie, gdzie szkolono nowe kadry i kierowano je do Mielca. Wytwórnia Płatowców

²⁰ AAN, sygn. 1429, *Krótki opis Zakładów Południowych w Stalowej Woli*, w: J. Gołębiowski, *Przemysł zbrojeniowy Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Pionki 1993, s. 244-245.

²¹ CAW, sygn. I.303.4.225, Pismo szefa Sztabu Głównego gen. W. Stachewicza do II wiceministra spraw wojskowych gen. A. Litwinowicza z 23 listopada 1936 roku, bns.

²² J. Gołębiowski, s. 248.

nr 2 w Mielcu pracowała do 2 września 1939 r., kiedy to została zbombardowana przez Luftwaffe. Do tego czasu zmontowano tylko sześć samolotów „Łoś”. Dnia 6 września 1939 r. ewakuowano znaczną część pracowników, po wcześniejszym podpaleniu niektórych obiektów, w tym głównie magazynów materiałowych. Zakłady zostały zajęte przez Niemców 13 września. Okupanci dostosowali je do swoich potrzeb wojennych²³.

Podobne problemy, głównie kadrowe, miały Państwowe Zakłady Lotnicze Wytwórnia Silników nr 2 w Rzeszowie. Większość z nich starano się rozwiązać przy pomocy Państwowych Zakładów Lotniczych - Wytwórni Silników nr 1 w Warszawie.

Należy zwrócić uwagę na to, że według opinii wielu znawców przedmiotu, produkcja silników wymagała większego zespołu wysoko wykwalifikowanych specjalistów oraz użycia większej liczby precyzyjnych maszyn, niż produkcja płatowców.

Budowę Państwowych Zakładów Lotniczych – Wytwórni Silników nr 2 w Rzeszowie rozpoczęto w 1937 roku. Wyposażono je w około 400 nowoczesnych obrabiarek. W 1938 roku przystąpiono do wytwarzania szkolnych silników „Walter Junior”, które wcześniej na podstawie czechosłowackiej licencji produkowano w Państwowych Zakładach Inżynieryjnych w Warszawie. Przed wybuchem wojny znacznie zaawansowano prace przygotowawcze do przejścia produkcji silników marki „Pegaz” z Państwowych Zakładów Lotniczych z Warszawy – Wytwórni Silników nr 1²⁴.

W połowie 1939 roku moc produkcyjna wytwórni sprzętu lotniczego w Mielcu i Rzeszowie wykorzystywana była zaledwie w około 40%. Głównymi przyczynami tego stanu rzeczy były braki kadrowe, głównie pracowników z wyższym i średnim wykształceniem technicznym oraz niedobory w maszynach i obrabiarkach, jak również trudności z zaopatrzeniem, zwłaszcza w blachy duralowe z importu i silniki lotnicze²⁵.

Również w Rzeszowie, w 1937 roku, w obiektach dawnej fabryki kuchni polowych „Mars”, podjęto produkcję obrabiarek. Nowopowstająca Fabryka Obrabiarek w Rzeszowie była inwestycją firmy Hipolit Cegielski S.A. z Poznania. Adaptowano i modyfikowano istniejące już obiekty po przejętej fabryce i rozpoczęto budowę nowej hali produkcyjnej. W bardzo krótkim czasie zaczęto wytwarzać, na podstawie licencji angielskich i ame-

---

²³ T. Grabowski, s. 147.

²⁴ T. Sołtyk, *Polska myśl techniczna w lotnictwie 1919-1939 i 1945-1965*, Warszawa 1983, s. 58-59.

²⁵ A. Glass, *Utworzenie polskiego przemysłu lotniczego i jego produkcja*, w: *Historia polskiej techniki wojskowej 1914-1939*, red. A. Rzepniewski, Warszawa 2001, s. 80.

rykańskich oraz własnych opracowań, wiertarki promieniste, automaty wielowrzecionowe i tokarki rewolwerowe.

W dziedzinie produkcji wojskowej Fabryka Obrabiarek w Rzeszowie specjalizowała się w produkcji dwóch rodzajów nowoczesnych dział na licencji szwedzkiej, tzn. armat przeciwpancernych kalibru 37 mm oraz armat przeciwlotniczych kalibru 40 mm. Łączna miesięczna zdolność produkcyjna obu tych typów dział wynosiła w marcu 1939 roku około 45 egzemplarzy. Niestety, z powodu braku funduszy z Ministerstwa Spraw Wojskowych na zakup krajowy, dużą część produkcji przeznaczono na eksport do Wielkiej Brytanii i Holandii²⁶.

Bardzo ważnym przedsięwzięciem realizowanym w ramach inwestycji zbrojeniowych COP była budowa zakładów amunicyjnych. W wioskach Sanu i Wisły, nieopodal miejscowości Dęba, wznoszono Wytwórnię Amunicji nr 3. Ze względu na stan zainstalowanych tam maszyn była ona jednym z nowocześniejszych zakładów. Jej budowę rozpoczęto w 1937 roku. Do 1 września 1939 r. uruchomiono produkcję spłonek i zapalników. Kosztowała ona skarb państwa 28 mln złotych (według cen z 1938 roku).

W czasie działań wojennych Niemcy zorganizowali na tym terenie m.in. wojskowy obóz szkoleniowy i wybudowali w tym celu wiele baraków. Wywieźli również zdecydowaną większość maszyn i urządzeń. Po zakończeniu działań wojennych rejon ten zajęła Armia Czerwona.

Do wybuchu wojny nie ukończono budowy fabryki amunicji w Majdanie Królewskim. Jako że budowa tego typu fabryk była niemożliwa bez odpowiedniego zaplecza wytwarzającego artykuły chemiczne, zadanie to miały wypełniać wytwórnie artykułów chemicznych w Mościcach, Pionkach, Kielcach, Bliżynie i Krasnymstawie. Z kolei komponenty do produkcji tych artykułów chemicznych zabezpieczyć miała fabryka celulozy budowana w Niedomicach k. Tarnowa. Planowano również budowę fabryk chemicznych w Stryju i Mostach (dzisiejsza Ukraina) oraz w Pustkowie k. Dębicy.

W ramach COP, w 1937 roku, przy dużym udziale wojska, powstały Zakłady Chemiczne „Dębica” S.A., które, m.in. miały produkować sztuczny kauczuk według polskiej technologii, zwany kerem.

Również tegoż roku, jesienią, w Dębicy, rozpoczęto budowę Fabryki Gum Jezdnych „Stomil” Dębica. Była to filia Zakładów Chemicznych „Stomil” w Poznaniu. Fabrykę wyposażono w nowoczesne maszyny produkcji angielskiej. Opony i dętki miały być produkowane na podstawie amerykańskiej licencji z importowanego kauczuku z dodatkiem polskiego keru. Po

²⁶ CAW, sygn. I.303.13 126, *Przemówienie szefa administracji armii gen. A. Litwinowicza z 23 lutego 1938 roku podczas wycieczki posłów i senatorów do COP*, w: R. Łoś, *Artyleria polska 1914-1939*, Warszawa 1991, s. 242-243.

pięciu miesiącach fabryka osiągnęła zdolność produkcyjną około 350 opon na dobę. Rozwój fabryki przerwał jednak wybuch wojny w 1939 roku²⁷.

Zrealizowane do sierpnia 1939 roku zadania inwestycyjne pozwalały na zaspokojenie około 40% potrzeb wojennych. Przemysł w ciągu miesiąca mógł bowiem wyprodukować m.in. 12.000 karabinów, 500 ręcznych i 250 ciężkich karabinów maszynowych, 100 lotniczych karabinów maszynowych, 150 karabinów przeciwpancernych, 120 dział różnego kalibru, 45 milionów nabojów karabinowych oraz dziesiątki tysięcy sztuk amunicji artyleryjskiej. Możliwości produkcyjne materiałów wybuchowych i prochu oceniano na 1350 ton, a produkcję lotniczą – na 60-118 samolotów, w zależności od typu²⁸. Pod koniec 1938 roku mobilizację na czas wojny podlegało 255 zakładów ścisłego przemysłu wojennego²⁹.

Jednym z największych ówczesnych przedsięwzięć energetycznych było rozpoczęcie budowy elektrowni wodnej na Sanie w Myczkowcach. Liczącym się również zakładem była elektrownia w Stalowej Woli³⁰.

Oceniając znaczenie Centralnego Okręgu Przemysłowego, należy stwierdzić, iż było to największe przedsięwzięcie inwestycyjne II Rzeczypospolitej. Nakreślono je z rozmachem i bardzo sprawnie realizowano. Centralny Okręg Przemysłowy był budowany w celu uprzemysłowienia i zwiększenia potencjału obronnego kraju. Jego dyslokacja na centralnym obszarze kraju nie ograniczała się tylko do odcinka między widłami Wisły i Sanu, lecz odbijała się na całym układzie gospodarczym środkowej Polski i przyczyniła się do podniesienia potencjału gospodarczego kraju oraz powodowała systematyczne zacieranie się różnic strukturalnych między poszczególnymi regionami³¹.

---

²⁷ J. Klusek, s. 41.

²⁸ E. Kozłowski, M. Wrzosek, s. 529.

²⁹ A. Nawrocki, *Niektóre problemy przygotowania polskiego przemysłu do wojny*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2001, nr 2 i 4.

³⁰ J. Klusek, s. 26-28.

³¹ Inwestycje COP budziły wiele nadziei na szybkie uprzemysłowienie. Przykładem tego jest postawa władz Lwowa, które wydały na 8 stronach *Memoriał Zarządu królewskiego stołecznego miasta Lwów* w związku z zamierzaną budową nowej huty stalowej: „Uzasadnia się w nim celowość takiej budowy w okolicach Lwowa względami surowcowymi (pokłady rudy i węgla), komunikacyjnymi, kolejowymi i wodnymi (projekt budowy kanału Wisła-San-Dniestr) oraz demograficznymi (ściągnięcie żywołu polskiego z zachodu, przez co większe związanie tych ziem z Rzeczypospolitą”. AAN, sygn. 4. *Memoriał Zarządu Lwowa*, s. 32-40.

WYBRANE ZAKŁADY CENTRALNEGO OKRĘGU PRZEMYSŁOWEGO WYTWARZAJĄCE BRONĀ, AMUNICJĘ, SPRZĘT I WYPOSAŻENIE WOJSKOWE (stan w dniu 31.08.1939)

Źródło: Dr hab. płk Zygmunt Kazimierski (Akademia Obrony Narodowej), autor: *Polski przemysł zbrojeniowy w latach 1945-1955*, Warszawa 2005; opracowanie własne autora na podstawie: Jerzy Gołębiowski, *Przemysł zbrojeniowy Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Pionki 1993, s. 242-265; Jerzy Klusek, *Centralny Okręg Przemysłowy w gospodarce i obronności II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1992, s. 37-39; Antoni Nawrocki, *Niektóre problemy przygotowania polskiego przemysłu do wojny*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2001, nr 4, s. 43-65.

Fabryki produkujące broń

- 1) Zakłady Południowe, Stalowa Wola – działa różnych kalibrów (uruchomiono produkcję haubic kalibru 100 mm).
- 2) Państwowa Fabryka Broni Ręcznej, Radom – karabiny i karabinki „Mauzer”, rewolwery i pistolety.
- 3) Towarzystwo Starachowickich Zakładów Górniczych S.A., Starachowice – działa kalibru 100 mm, 155 mm, 75 mm i 40 mm oraz amunicja artyleryjska.
- 4) Fabryka Obrabiarek Hipolit Cegielski, Rzeszów – armaty przeciwlotnicze kalibru 40 mm i armaty przeciwpancerne kalibru 37 mm (planowano produkcję reflektorów przeciwlotniczych).
- 5) Zjednoczone Fabryki Kotłów, Maszyn i Wagonów L. Zieleniewski, Fitzner & Gamper S.A., Sanok – najcięższe karabiny maszynowe kalibru 20 mm.

Fabryki produkujące amunicję

- 1) Państwowa Fabryka Amunicji, Skarżysko – amunicja małokalibrowa, artyleryjska i amunicja specjalna.
- 2) „Granat” S.A. Kielce – granaty ręczne.
- 3) Fabryka Amunicji nr 5, Jawidz pod Lubartowem – amunicja kalibru 20, 37 i 40 mm (w budowie).
- 4) Fabryka Amunicji nr 2, Dąbrowa-Bór k. Kraśnika – amunicja artyleryjska wszystkich typów (w budowie).
- 5) Wytwórnia Amunicji nr 3, Dęba – spłonki, zapalniki, amunicja różnych typów i kalibrów, bomby lotnicze (do wybuchu wojny uruchomiono produkcję spłonek i zapalników).

Fabryki materiałów wybuchowych

- 1) Wytwórnia Prochów i Materiałów Kruszących, Pionki – prochy i materiały wybuchowe.
- 2) Państwowa Wytwórnia Prochów i Materiałów Wybuchowych, Oddział Krajowice, Krajowice k. Jasła – prochy, materiały wybuchowe, bawełna strzelnicza, nitrogliceryna, proch bezdymny (w budowie).
- 3) Fabryka Celulozy, Niedomice k. Tarnowa – celuloza drzewna do produkcji prochów.
- 4) „Lignoza” S.A., Pustków k. Dębicy – materiały wybuchowe (w budowie).

Fabryki chemiczne

- 1) Wytwórnia Węgla Aktywnego*, Skarżysko – produkty chemiczne, węgiel aktywny.
* J. Klusek używa określenia Wojskowa Wytwórnia Rakiet.
- 2) Wytwórnia nitrowiązków „Nitroza”, Obleśna Góra k. Sarzyny – materiały wyjściowe do produkcji nitrowiązków.
- 3) Zjednoczona Fabryka Związków Azotowych, Mościce – kwas azotowy, saletra amonowa, formalina, amoniak, metanol, chlor (największe i najnowocześniejsze w Polsce zakłady chemiczne).
- 4) Fabryka Oleum, Kielce – oleum i kwas siarkowy.
- 5) Fabryka Sztucznego Kauczuku, Dębica – sztuczny kauczuk ze spirytusu, tzw. ker (produkcja według polskiej technologii).

Fabryki lotnicze

- 1) Plage & Laśkiewicz S.A., Lublin – samoloty, płatowce drewniane.
- 2) Wytwórnia Płatowców nr 2, Mielec – samoloty bombowe, myśliwskie i inne (w budowie, planowana roczna produkcja 450 samolotów).
- 3) Wytwórnia Silników nr 2, Rzeszów – silniki lotnicze (w budowie, planowana roczna produkcja 420 silników).

Fabryki motoryzacyjne

- 1) Fabryka Samochodów Ciężarowych, Lublin – samochody ciężarowe według licencji General Motors Co.
- 2) Huta „Ludwików”, Kielce – motocykle, rowery (prace przygotowawcze do podjęcia produkcji samochodów polskiej konstrukcji).
- 3) Fabryka Gum Jezdnych i Opon „Stomil”, Dębica – gumy i opony samochodowe i lotnicze.
- 4) Pierwsza Fabryka Lokomotyw S.A. Chrzanów – samochody osobowe „Renault” (według planu 6000 rocznie – produkcji nie rozpoczęto).

Fabryki produkujące wyposażenie wojskowe

- 1) Fabryka Drutu Kolczastego – drut kolczasty (nie zdążono z przeniesieniem z Bogumina).
- 2) Fabryka Masek Przeciwigazowych, Radom – maski przeciwigazowe.
- 3) Fabryka Masek Przeciwigazowych, Lublin – maski przeciwigazowe.
- 4) Fabryka Sprzętu Łączności, Poniatowa – radiostacje polowe, łącznice telefoniczne, radioodbiorniki, liczniki elektryczne i Inwestycja PZTiR w budowie).
- 5) Fabryka Porcelany Elektrotechnicznej, Boguchwała k. Rzeszowa – izolatory wysokiego napięcia, porcelana elektrotechniczna (produkcja izolatorów na podstawie francuskiej licencji).
- 6) Państwowa Przetwórnia Mięsa, Dębica – konserwy mięsne.
- 7) Zakłady Przemysłu Lniarskiego „Krosno”, Krosno – płótno lniane na pokrowce, plandeki i namioty.
- 8) Wytwórnia Włókiennicza, Skopanie k. Baranowa Sandomierskiego – kordy do opon, płótna namiotowe, tkaniny balonowe i na tornistry.
- 9) Wytwórnia Sukna Mundurowego, Rakszawa k. Łańcuta – sukno mundurowe.

Zakłady Przetwórstwa Metali

- 1) Huta Aluminium, Stalowa Wola – produkcja aluminium (w budowie).
- 2) Rafineria Miedzi, Tarnobrzeg – produkcja miedzi (w budowie).
- 3) Walcownia Miedzi i Aluminium, Pustynia k. Dębicy – metale kolorowe (początki produkcji).
- 4) Odlewnia Wież Pancernych do Fortyfikacji, Ostrowiec – wieże pancerne.
- 5) Huta Południowa, Nisko – stal szlachetna (w budowie).
- 6) Zakłady Metalowe „Dwikozy” S.A., Słupcze, gmina Dwikozy – profile samolotowe, taśmy do produkcji amunicji (w budowie).

Bibliografia

Opracowania

Glass A., *Utworzenie polskiego przemysłu lotniczego i jego produkcja*, w: *Historia polskiej techniki wojskowej 1914-1939*, red. Rzepniewski A., maszynopis, Warszawa 2001

Gołębiowski J., *Przemysł zbrojeniowy Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Pionki 1993

Grabowski T., *Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski międzywojennej*, Warszawa 1963

Kazimierski Z., *Polski przemysł zbrojeniowy w latach 1945-1955*, Warszawa 2005

Klusek J., *Centralny Okręg Przemysłowy w gospodarce i obronności II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1992

Kozłowski E., Wrzosek M., *Dzieje oręża polskiego 1794-1938*, Warszawa 1973

Landau Z., *Koncepcje polityki przemysłowej Eugeniusza Kwiatkowskiego i ich realizacja w latach 1936-1939*, „*Studia Historyczne*”, 1987, z. 4

Landau Z., Tomaszewski J., *Zarys historii gospodarczej Polski 1918-1939*, Warszawa 1986

Łoś R., *Artyleria polska 1914-1939*, Warszawa 1991

Maciejewski M., *Powszechna historia gospodarcza czasów nowożytnych*, Wrocław 1996

Nawrocki A., *Niektóre problemy przygotowania polskiego przemysłu do wojny*, „*Przegląd Historyczno-Wojskowy*”, 2001, nr 2 i 4.

Sołtyk T., *Polska myśl techniczna w lotnictwie 1919-1939 i 1945-1965*, Warszawa 1983

Stachiewicz W., *Wierności dochować żołnierskiej*, Warszawa 1998

Stawecki P., *Polski potencjał wojenny*, w: *Wojna obronna Polski 1939*, Warszawa 1979

Stawecki P., *Z dziejów przemysłu wojennego II Rzeczypospolitej*, „*Wojskowy Przegląd Historyczny*”, 1971, nr 3

Włodarkiewicz W., *Centralny Okręg Przemysłowy 1937-1939*, „*Przegląd Wojsk Lądowych*”, 1999, nr 10

Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864-1939, red. Stawecki P., Warszawa 1990

Summary

Implementation of the concept of „the safety triangle” between the San River and the Vistula River as part of the Central Industrial Region 1936-1939

In the interwar period, the economic opportunities of Poland were limited. The period of economic recovery took place only in the years 1926-1928 and resulted in the concept of the development of the Polish defense

industry in so-called „the safety triangle”, located between the San River and the Vistula River.

In 1936, the government developed a program of economic development called the 4-year investment plan. The program was created by Eugeniusz Kwiatkowski, the Deputy Prime Minister and Minister of the Treasury. The aim of the program, in addition to the expansion of the processing industry and the extension of the internal market, was to strengthen the defense industry.

The program included a plan for the construction of the main plant of the military equipment. The principle that was adopted aimed at building new plants in the central region and the centre-south of the country, i.e. in the „the safety triangle”, which was called the Central Industrial District.

The reasons for choosing this region were as follows: a safe distance from the borders with Germany and the Soviet Union, the surplus of free labour, and hope that the Central Industrial District would become a market for industrial goods produced mainly in the western part of the country and the food produced in the eastern regions.

The areas of the Central Industrial District were divided into three regions: Region A - Radom-Kielce (plastics and raw materials), Region B - Lublin (provision) and region C - Rzeszów (also called Sandomierz) between the Vistula and the San - (processing).

The region of Rzeszów (Sandomierz) formed the core of the Central Industrial District. Most newly built armaments factories were located there. It consisted of as many as 27 poviats, i.e. from the then Kielce Province: Pińczów, Sandomierz and Stopnica; from the Lublin Province: Biłgoraj and Janów; from the Krakow Province: Brześć, Dąbrowa, Dębica, Gorlice, Jasło, Mielec, Nowy Sącz and Tarnów and from the Lviv Province: Brzozów, Dobromil, Jarosław, Kolbuszowa, Krosno, Lesko, Sanok, Lubaczów, Łańcut, Przemyśl, Przeworsk, Rzeszów, Nisko.

A number of industrial plants were built under the project of the Central Industrial District, especially the armaments ones (Mielec, Rzeszów, Sarzyna, Dębica, Nowa Dęba, Stalowa Wola) and the ones connected with the aerospace industry (Mielec and Rzeszów). The investments of the Central Industrial District which were made at an express pace significantly and permanently raised the economic potential of the area between the bifurcation of the Vistula and the San

Keywords: the Central Industrial District, „the safety triangle”, armaments plants, Eugeniusz Kwiatkowski

Słowa kluczowe: Centralny Okręg Przemysłowy, „trójkąt bezpieczeństwa”, zakłady zbrojeniowe, Eugeniusz Kwiatkowski